

СОЦІОЛОГІЧНА ОСВІТА

УДК 316.2

ВОЛОДИМИР РЕЗНІК,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України

Теорії соціального порядку: особливості структурування та викладання за пояснювальною схемою Дж.Коулмена

Анотація

У статті аналізується досвід викладання теорій соціального порядку у США. Акцентовано переваги застосування пояснювальної схеми Дж.Коулмена у викладацькій практиці. Розглянуто приклади такого застосування у навчальному курсі та хрестоматії з теорій соціального порядку, що їх розробили М.Гечтер та К.Горн. Їхні спроби реструктурування класичних і сучасних теорій доводять корисність використання пояснювальної схеми Дж.Коулмена. У викладанні ця схема допомагає здійснити реструктурування та уніфікацію теорій соціального порядку. Це реструктурування вдосконалює концептуальний дизайн теорій та покращує сприйняття їхнього змісту студентами. У підсумку студенти краще розуміють поняття, твердження і причинні зв'язки теорії. У теоретичних дослідженнях здійснення аналізу теорій за пояснювальною схемою Дж.Коулмена полегшує узагальнення, порівняння та з'ясування їхніх переваг та недоліків. Це створює передумови для пошуку шляхів взаємного доповнення різних теоретичних підходів та теоретичного синтезу. В емпіричних дослідженнях пояснювальна схема Дж.Коулмена допомагає формалізувати теорію, операціоналізувати її поняття, вибрати математичні моделі зв'язків між поняттями та верифікувати теоретичні твердження.

Ключові слова: соціальний порядок, теорія, механізм, пояснювальна схема, макросоціальний рівень, мікросоціальний рівень

Проблема соціального порядку — осердя предметного поля соціології. Адже свого часу генеза соціологічної науки була зумовлена власне загостренням зазначеної проблеми у модерних суспільствах за одночасного обмеження можливостей її традиційного розв'язання виключно силоміць. З часів свого виокремлення з-поміж суспільних наук і дотепер соціологія покликана до пошуків прийнятних концептуальних розв'язань проблеми соціального порядку. Йдеться про пошук такого поєднання або взаємодії різних складників суспільства, коли ті не заважають і не протидіють один одному, а натомість поєднуються доладно чи діють узгоджено — на кшталт органів життєздатного біологічного організму або частин справного технічного механізму.

Відтак проблематика соціального впорядкування постійно є предметом теоретизування. Природно, що накопичуваний при цьому теоретичний доробок слугує змістовим наповненням навчальних курсів та посібників із соціології. Упродовж останніх десятиліть у США двічі вийшла друком хрестоматія з теорій соціального порядку, що її уклали М.Гечтер та К.Горн [Theories, 2003; 2009]. Перевидання цієї книги можна розглядати як свідчення запитуваності та успішного впровадження у навчальний процес. Передумовою успіху укладачів хрестоматії в цьому випадку є їхня авторська концепція навчального курсу. Вона втілилася в доборі текстів теоретиків, структуруванні сукупності їх на розділи та в навчально-методичному забезпеченні використання посібника. Зокрема, функціонує компаньйон-сайт другого видання хрестоматії за адресою: www.socialorder.com. На ньому розміщені унаочнення до її розділів у форматі презентацій Microsoft PowerPoint, а також методичні рекомендації. Останні стосуються додаткової літератури до курсу та використання фрагментів художніх фільмів для візуалізації досліджуваних соціальних феноменів при викладанні.

Головний вміст хрестоматії — тексти із викладом теорій соціального порядку — Гечтер та Горн структурували не за традиційним хронологічно-біографічним, а за тематично-проблемним принципом. Тобто персональний доробок чільних теоретиків викладено не в хронологічній послідовності, а за наступністю їхньої творчої діяльності, згідно з усталеним поділом теоретизування на класичне й сучасне. Натомість усю сукупність теорій соціального порядку структуровано з огляду на їхні предметні, змістові особливості (про них мова піде нижче).

Разом із тим оригінальність хрестоматії Гечтера та Горн на тлі інших подібних навчальних посібників визначається передусім спрямованістю на обґрунтування застосовності теорій в емпіричних дослідженнях, “на виявлення наслідків (implications), які різні теорії мають для сучасних досліджень” [Theories, 2003: р. xii]. За твердженням авторів-укладачів, вади більшої вступних навчальних курсів до теорії соціології пояснює цілковита ізоляваність їх від решти навчальних курсів, зокрема з методики проведення емпіричних соціологічних досліджень. Вивчення курсів соціологічної теорії постає для студентів радше як своєрідний “обряд утаємничення, аніж як можливість отримати набір інструментів, які можуть допомогти спрямувати емпіричні дослідження” [Theories, 2003: р. xii]. По завершенні цих курсів студенти подеколи не розуміють значення теорій для розвитку ем-

піричних досліджень і не здатні теоретично осмислювати власне життя з погляду соціології. Тому Гечтер та Горн прагнуть спонукати студентів усвідомлювати зв'язки між соціологічною класикою, сучасним теоретизуванням і емпіричними дослідженнями, оцінювати слушність соціологічних теорій на підставі придатності їх у спробах зрозуміти дійсні соціальні проблеми. З допомогою своєї хрестоматії вони сподіваються дати студентам можливість вивчити й порівняти різні чинники та механізми, що зумовлюють продукування, підтримання і трансформацію соціального порядку.

При цьому проблемність соціального порядку виводиться із водночас індивідуального та соціального характеру життєдіяльності людини. Проблема соціального порядку, на думку авторів-упорядників, постає тому, що кожна людина може жити лише в межах власного окремого фізичного тіла і переживає суто власні події, знання, почуття та домагання (тобто є відмінною від собі подібних). Поряд із тим кожна людина з'являється на світ у середовищі собі подібних і вимушена шукати можливостей співіснування та порозуміння із ними попри очевидну нетотожність та часто й несумісність їхніх уподобань і прагнень.

Вихідне авторське тлумачення соціального порядку зводиться до виокремлення двох його складників: а) порядку як координації співіснування та взаємодії людей; б) порядку як кооперації в їхній діяльності для досягнення спільних цілей¹ [Theories, 2003: р. 29–30]. Координація тут означає узгодженість та злагодженість поведінки людей, що взаємодіють, необхідні їм передусім, щоб не заважати одне одному жити. Йдеться і про передбачуваність взаємодій між індивідами, що дає змогу їм розвивати сталі очікування стосовно поведінки один щодо одного. Власне такі взаємні очікування й уможливають координацію. Водночас кооперація вможливає плідну взаємодію людей, наслідками якої є спільне творення ними різних корисних для загалу речей. Така співпраця заради спільної мети надає людям чимало переваг, але вимагає від них і відчутних витрат особистих ресурсів — часу, здоров'я, зусиль і т.ін. Порухнення сумірності між особистими внесками і здобутками людей у перебігу їхнього співробітництва, як і їхнє шкідливе для загалу та небезпечне стосовно інших людей свавілля, належить долати задля підтримання соціального порядку. Брак координації та кооперації трактований як непорядок (безлад, розлад) у межах суспільства, що може призвести його до занепаду, руйнування, ба й припинення існування. У підсумку людські спільноти можна розглядати як відмінні й порівнянні за

¹ Таке визначення змісту поняття соціального порядку запозичене авторами-упорядниками із творчого доробку Ф. фон Гаєка (відповідний уривок з його праці розміщено у хрестоматії). Гаєк при розрізненні спонтанного й організованого порядків веде мову про вияви соціальної впорядкованості, що можуть бути трактовані як: 1) координація (позаяк “ефективне здійснення наших планів залежить від того, наскільки сподівання щодо дій інших людей, на яких ми будемо наші плани, відповідають їхнім реальним діям”, вкрай важливою є “узгодженість намірів і сподівань, що зумовлюють дії різних людей”); 2) кооперація (“задоволення більшості наших потреб залежить від різних форм співпраці з іншими”) [Хайєк, 1999: с. 62].

рівнем координації та кооперації, а відтак — за рівнем соціальної впорядкованості.

Автори-упорядники пропонують добірку відповідей різних соціальних теоретиків на низку питань: “За яких умов люди здатні як координувати свою діяльність, так і кооперуватися? Через які механізми досягається соціальний порядок? ... як порядок створений і підтримується, і чому деякі групи, поселення і суспільства мають більше порядку, ніж інші” [Theories, 2003: р. 31]. У своїй книзі вони не нав’язують певних бажаних взірців та рівнів соціального впорядкування, а натомість радше зорієнтовані на систематизацію пояснень генези соціального порядку. Практичний інтерес тут вбачається у з’ясуванні можливостей суспільства у підвищенні рівня упорядкованості у своїх межах.

Перше і друге видання хрестоматії концептуально відрізняються за тематикою основних розділів із викладом суто теорій соціального порядку (табл. 1).

Тематиці основних розділів першого видання притаманна певна концептуальна еkleктичність: назви розділів наголошують як різні чинники соціального впорядкування — значення, цінності та норми, потугу і владу, так і вияви соціальної упорядкованості — спонтанний порядок, групи та мережі. Натомість теми основних розділів другого видання, на мій погляд, концептуально більш споріднені: у заголовках цих розділів зроблено наголос суто на різних проявах соціальної впорядкованості — соціалізованих індивідах, ієрархіях, ринках, групах та мережах. Тобто з часом авторська концепція навчального курсу набула більшої концептуальної довершеності.

У перебігу перевидання хрестоматії майже не зазнали змістовних змін її розділи, у яких ідеться про такі чинники упорядкування суспільства, як спільні значення, центральна влада та взаємозалежність учасників соціального обміну. Але наявна відмінність першого і другого видань хрестоматії у пріоритетності розгляду ціннісно-нормативного та структурно-мережного чинників соціального впорядкування. Перше видання містить цілий розділ із розглядом чинника спільних цінностей і норм. Натомість у другому виданні цей розділ відсутній, а тексти із нього збережені частково: лише фрагменти із праць З.Фрейда та Е.Дюркгайма переміщено до розділу “Групи”. Отже, феномен цінностей і норм у другому виданні лише опосередковано розглянуто в концептуальному контексті теоретизувань із приводу такого чинника соціального впорядкування, як зв’язки у межах груп. Водночас наявний у першому виданні хрестоматії розділ “Групи та мережі” у її другому виданні зазнав поділу на два повноцінні розділи “Групи” та “Мережі”, відчутно доповнені новими текстами. Загалом серед текстових доповнень перевиданої хрестоматії кількісно переважає теоретичний доробок представників теорії раціонального вибору, зокрема — й авторів-упорядників¹. Відтак зауважені зміни тематики та змістового на-

¹ Дж. Ритцер неодноразово згадує М. Гечтера серед чільних представників цього теоретичного напрямку [Ритцер, 2002: с. 318–319, 612, 619].

повнення видання найімовірніше відбивають наукові інтереси і вподобання авторів-упорядників.

Таблиця 1

Тематика та змістове наповнення основних* розділів хрестоматії “Теорії соціального порядку”, укладеної М.Гечтером та К.Горн

<i>Перше видання (2003)</i>		<i>Друге видання (2009)</i>	
Назва розділу	Ключовий чинник генези порядку: теоретики**	Назва розділу	Ключовий чинник генези порядку: теоретики**
“Значення” (Meaning)	Спільне значення (Shared meaning): <i>К.Маркс; Е.Дюркгайм; Л.Флек; Дж.Мід; Д.Коен і Дж.Ванделло</i>	“Індивіди” (Individuals)	Спільне значення (Shared meaning): <i>К.Маркс; Е.Дюркгайм; Л.Флек; Дж.Мід; Д.Коен і Дж.Ванделло</i>
“Цінності та норми” (Values and Norms)	Спільні цінності та норми (Shared values and norms): <i>З.Фройд; Е.Дюркгайм; К.Горн; І.Гофман; Е.Фер і М.Гечтер</i>	“Ієрархії” (Hierarchies)	Центральна влада (Central Authority): <i>Т.Гобс; Ф.Енгельс; М.Вебер; П.Віліс</i>
“Потуга і влада” (Power and Authority)	Центральна влада (Central Authority): <i>Т.Гобс; Ф.Енгельс; М.Вебер; П.Віліс</i>	“Ринки” (Markets)	Взаємозалежність (Interdependence): <i>Ф. фон Гайєк; А.Сміт; Т.Шелінг; Р.Аксельрод; К.Цимер</i>
“Спонтанний порядок” (Spontaneous order)	Взаємозалежність (Interdependence): <i>Ф. фон Гайєк; Т.Шелінг; А.Сміт; Р.Аксельрод</i>	“Групи” (Groups)	Зв’язки всередині груп (Ties within groups): <i>І.Гофман; З.Фройд; Е.Дюркгайм; А. де Токвіль; М.Гечтер; Дж.Коулмен; К.Горн; Д.Чентола, Р.Вілер і М.Мейсі; М.Гечтер, Д.Фридман та С.Канадзава</i>
“Групи та мережі” (Groups and Networks)	Групова солідарність та структура мережевих зв’язків (Groups solidarity and structure of networks ties): <i>Г.Зимель; М.Грановетер; Е.Гелнер; А. де Токвіль; М.Гечтер, Д.Фридман та С.Канадзава</i>	“Мережі” (Networks)	Групова солідарність та структура мережевих зв’язків (Groups solidarity and structure of networks ties): <i>Е.Гелнер; М.Глюкман; Г.Зимель; М.Грановетер; А.Варшней</i>

* Ідеться виключно про розділи хрестоматії, що містять уривки праць теоретиків із викладом їхніх теорій соціального порядку. Інформацію про вступний, завершальний та допоміжний розділи хрестоматії у таблиці не наведено.

** У графі таблиці курсивом виділено прізвища та ініціали теоретиків у випадках, коли ті самі їхні тексти вміщено як у першому, так і в другому виданнях хрестоматії.

Ознайомленню читачів із теоріями природи та генези соціального порядку в основних розділах хрестоматії передують пояснення того, що власне автори-укладачі розуміють під теорією взагалі та її універсальними складниками зокрема. Вони однозначно не схильні зводити теорію до опису, інтерпретації чи ідеології. Натомість теорію трактовано як загальне аб-

страктне пояснення природи соціальних феноменів. Причому таке пояснення, що, з огляду на невичерпну складність світу, спрощує сприйняття дійсності, оскільки спрямовує увагу дослідника на її прояви, наразі найсуттєвіші для нього. Іншими словами, теорія вможливорює ідентифікацію лише тих фактів, які важливі у поясненні суто певного явища. Цебто теорії загалом відверто визнано недосконалими й обмеженими: у них свідомо недооцінено міру значущості одних проявів дійсності або й загалом знехтувано ними, натомість переоцінено або й гіперболізовано міру значущості інших. Зрештою може даватися взнаки й емпіричне підґрунтя теорій, які узагальнюють суто спостережувані факти, тоді як неспостережені зазвичай невідомі, і часто їх не враховують у теоретичних побудовах. Отже, у найзагальнішому вигляді теорія може мати подобу найпростішого твердження: “Якщо X , то Y , де X та Y є спостережуваними”.

Утім, структура соціальних теорій, що мають об’єктом свого аналізу соціальні системи, складніша. Гечтер і Горн виокремлюють два види універсальних структурних складників теорії — зауважені теоретиком причинно-наслідковий зв’язок та причинний механізм. Причинно-наслідковий зв’язок концептуально поєднує причину і наслідок — соціальний чинник і зумовлений ним соціальний ефект. У найзагальнішому вигляді природу цього зв’язку увиразнює таке твердження: “ X викликає Y , якщо шляхом зміни X можна вплинути на Y ”. У такий спосіб наголошено кореляційний характер та причинний порядок зв’язку — зміна X має передувати мінливості Y . Відповідно в емпіричному дослідженні може йтися про кореляцію між незалежною і залежною змінними.

Натомість причинний механізм Гечтер і Горн визначають як певний процес, завдяки якому соціальний чинник спричинює соціальний ефект. Тобто йдеться не лише про зауваження причинно-наслідкового зв’язку, а й про пояснення того, чому він наявний за даних обставин. Зазвичай концептуалізація причинного механізму пояснює явища вищого рівня через посилення на явища нижчого рівня. Зокрема, соціальний феномен макрорівня пояснюється через аналіз мікросоціальних феноменів, що сукупно його утворюють. Наприклад, при поясненні чинників участі мас у соціальній революції вдаються до розгляду мотивації поведінки окремого індивіда. В даному випадку мотиваційний причинний механізм поведінкових проявів безпосередньо не спостережуваний, бо спостерегти зазвичай можна поведінку, але не її мотиви. Доводиться вдаватися до загальних спрощених припущень, що не описують усієї складності людської істоти та її спонук до дії. Але такі припущення можуть бути корисними у розробленні теорії поведінки великої кількості осіб, оскільки такі спрощення дають змогу завважити певні їхні спільні мотиваційні та поведінкові особливості.

Гечтер та Горн відверто застерігають, що небагато класичних та сучасних теорій містять виразні визначення причинно-наслідкових зв’язків та причинних механізмів, а надто такі, що відповідають спостережуваній дійсності. Це вкрай обмежує можливість розуміння та застосування теорій. Відтак, саме для прищеплення та розвитку відповідних навичок упорядники хрестоматії намагаються спонукати студентів самотужки виявляти, аналізувати й порівнювати причинно-наслідкові зв’язки та причинні меха-

нізми, постульовані у різних теоріях соціального порядку. Як критерій такої ідентифікації, аналізу й порівняння причинно-наслідкових зв'язків і причинних механізмів запропоновано їх типологію, ґрунтовану на пояснювальній моделі Дж.Коулмена [Coleman]¹ (рис. 1).

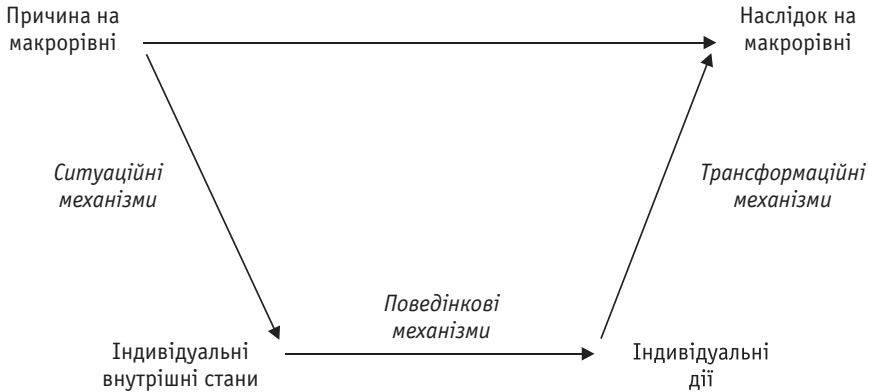

Рис. 1. Типи причинних зв'язків та механізмів [Theories, 2003: р. 17]

Причинно-наслідковий зв'язок між макросоціальним чинником і його макросоціальним наслідком пояснюється через посилання на механізми, що їх поєднують. Теорії можуть містити твердження про *ситуаційні механізми*, що пояснюють мікросоціальні наслідки на рівні психіки фізичних осіб, зумовлені дією макросоціального чинника. Цими наслідками є певні індивідуальні внутрішні стани — уподобання, ставлення, намір, прагнення, упередження, прихильність, відчай, обурення і т.ін. Натомість твердження теорії про *поведінкові механізми* розкривають особливості мотиваційного впливу індивідуальних внутрішніх станів фізичних осіб на їхню поведінку. Як приклад таких тверджень Гечтер та Горн розглядають опис М.Вебером механізмів мотивації цілераціональної, ціннісно-раціональної, традиційної та афективної дій. Зрештою, у твердженнях про *трансформаційні механізми* теоретики пояснюють, як індивідуальні дії осіб поєднуються шляхом агрегації чи стратегічної взаємодії й сукупно спричиняються до певних макросоціальних наслідків. Можна, наприклад, говорити про валютну поведінку осіб та її вплив на загальний курс національної грошової одиниці, про електоральну поведінку громадян та зміну центральної влади, державної політики тощо.

Досвід застосовності розглянутої пояснювальної схеми Дж.Коулмена при реінтерпретації теорій соціального порядку вкрай значущий у педагогічно-методичному та науково-дослідницькому вимірах. Тому варто роз-

¹ Американський соціолог Дж.Коулмен (1926–1996) запропонував власну оригінальну версію теорії соціального вибору, що розширила пояснювальні можливості соціологів в аналізі причинних зв'язків між мікро- і макросоціальними явищами. Ґрунтовний аналіз можливостей пояснювальної моделі Дж.Коулмена у її систематизованій Г.Есером версії, виклад епістемологічних засад заснованої на ній аналітичної соціології див. у: [ґацков, 2011: с. 154–160; 2014].

глянути взірці відповідного аналітичного реструктурування наведеного у хрестоматії доробку окремих видатних теоретиків, що витримав випробування часом та практикою викладання.

Виклад теорій соціального порядку Гечтер та Горн починають із розгляду комунікаційного порозуміння між індивідами як умови координації та кооперації між ними. Упорядники хрестоматії визначають передусім спільну мову як один із чинників координації та кооперації. У презентації Microsoft PowerPoint для розділу “Індивіди” другого видання вони вдало унаочнюють цю тезу біблійною притчею про незавершене будівництво Вавилонської вежі через безлад серед будівельників внаслідок позбавлення їх спільної мови (Буття. 11: 5–9) [Individuals, s.a.: sl. 5]. Проте це доволі спрощений погляд на комунікативні передумови соціального порядку. Для повноцінної координації та кооперації самої лише спільної мови недостатньо. Адже мова надає тільки спільні засоби для опису речей, дій та почуттів. Тоді як передусім необхідні спільні для індивідів значення (shared meaning) цих речей, дій та почуттів, що вможливають порозуміння, узгодженість дій та співпрацю. Відсутність таких спільних значень може призвести до непорозумінь, безладу і протиборств. Ця обставина спонукає теоретиків до пошуку пояснень утворення спільних значень та особливостей впливу їх на соціальне впорядкування.

Укладачі хрестоматії пропонують студентам ознайомитися зі змістом низки теорій утворення спільних значень, що опосередковано стають підвалинами соціального порядку. Якщо при аналізі відповідних текстів хрестоматії керуватися обраним аналітичним критерієм — пояснювальною схемою Дж.Коулмена (рис. 1), то можна виявити теоретичні побудови, що описують *ситуаційний механізм* генези соціального порядку в суспільстві (табл. 2).

Таблиця 2

Концептуалізації утворення спільних значень як ситуаційного механізму генези соціального порядку в суспільстві

Теоретик	Причина на макрорівні	Індивідуальні внутрішні стани
К.Маркс	Спосіб виробництва	Осягнута ідеологія
Дж.Г.Мід	Соціальні ролі	Інтерналізовані атитюди

Передусім ідеться про витяги із праці К.Маркса “Німецька ідеологія...” (див.: [Маркс, 1959: с. 18–19, 23–25]¹). У цій праці Маркс визначає здатність людства самотужки продукувати свої засоби життя головною відмінністю людей від тварин. Відтак, спосіб матеріального виробництва життєвих засобів, тобто *що і як* виробляється людьми, є, за Марксом, чинником продукування їхніх спільних значень, утілюваних в ідеях, уявленнях, свідомості, ідеології. Зокрема, спільні значення добра і зла для людей не є їхньою вро-

¹ Тут і далі за текстом моєї статті фрагменти із праць чільних теоретиків, що їх навели у своїй хрестоматії Гечтер і Горн, ідентифіковано (із посиланням на сторінки) за досяжними виданнями україномовних та російськомовних перекладів зазначених праць.

дженою якістю, а є радше похідними від матеріальної діяльності та торгівлі людей. Ці значення досягаються людьми впродовж життя, а також змінюються під впливом матеріального світу.

Утворення атитюдів як різновиду спільних значень пояснено в уривку із праці Дж.Г. Міда “Дух, самість і суспільство...” (див.: [Мід, 2000: с. 140–149]). Тут Мід стверджує, що складні кооперативні процеси і діяльності та інституціональні функціонування організованого людського суспільства можливі остільки, оскільки кожен залучений до них індивід може: а) опанувати загальні атитюди решти таких самих осіб щодо цих процесів, діяльностей, інституціональних функціонувань і щодо організованого суспільства загалом; б) спрямовувати власну поведінку відповідно до зазначених атитюдів. І тільки через опанування індивідами атитюдів “узагальненого іншого” (організованої спільноти) до них самих може постати універсум спілкування як визначена система загальних соціальних значень, які мислення припускає у своєму контексті. Завдяки мові людина засвоює від інших людей різні інституціональні ролі у межах соціальної спільноти і в такий спосіб уможливує вплив інститутів на власну поведінку. Загалом для Міда соціальний порядок постає як свого роду рольова гра: коли кожен знає правила гри, всі поведуться доладно згідно з належними ігровими ролями і цілком відповідають рольовим очікуванням загалу.

Два механізми генези соціального порядку концептуалізовано у наведеному уривку із праці Е.Дюркгайма “Первісні форми релігійного життя...” (див.: [Дюркгайм, 2002: с. 195–203]). У цій праці Дюркгайм пояснював природу походження релігійних вірувань, переконань та почуттів, а також їхнього впливу на поведінку індивідів. За Дюркгаймом, релігійні вірування похідні від сприйняття людьми деяких соціальних об’єктів або діячів як священних (сакральних) на тлі мирського (профанного) світу. Таке сприйняття пов’язане із шанобливим ставленням до визнаних святинь, що виявляється у ритуалах — обрядових діях стосовно них. Ритуали трактовано як символічні дії, зрозумілі лишень у колі шанувальників святинь, а відтак, розглядувані як свідчення існування у них спільних цінностей. Макросоціальним чинником генези релігійних вірувань осіб Дюркгайм вважав виняткове зростання інтенсивності соціальних взаємодій — частоти та активності їх у певні історичні періоди внаслідок великих колективних потрясінь (рис. 2).

Цей *ситуаційний механізм* Дюркгайм пояснює впливом стихійних лих, завоювань і революцій, коли люди більше гуртуються, гостро переживають почуття обов’язку та загальне піднесення. Звідси, на думку Дюркгайма, через бажання та здатність пояснювати причини спостережуваних явищ люди згодом пов’язують вияви цих незвично високих емоцій та пристрастей із надприродними, божественними силами. І ці їхні уявлення усталюються як релігійні вірування, почуття, переконання. Своєю чергою, мікросоціальний *поведінковий механізм* полягає у впливі релігійних вірувань індивіда на його дії: індивід діє згідно зі своїми релігійними переконаннями, бо це є запорукою його почуття впевненості у собі та внутрішньої моральної гармонії. За логікою пояснювальної схеми Коулмена (рис. 1), ці тези про ситуаційний та поведінковий механізми можна доповнити припущенням про *трансфор-*

маційний механізм: сумісні з віруваннями, а отже, загалом передбачувані й узгоджені дії індивідів агрегуються і сукупно утворюють макросоціальний порядок скоординованих та скооперованих взаємодій.

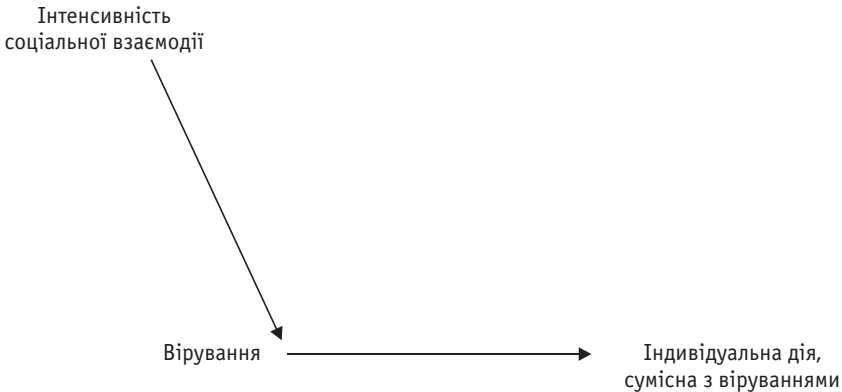

Рис. 2. Структурування Дюркгаймової теорії генези вірувань за пояснювальною схемою Дж.Коулмена [Individuals, s.a.: sl. 30]

Утім, недостатньо знати, як люди стають спроможними поділяти загальне розуміння ситуації або знати правила співжиття, як люди далі керуються цим спільним розумінням або дотримуються вказаних правил у своїх діях. Адже навіть осягнення людьми всіх спільних для даної групи значень не виключає можливості нехтування ними з міркувань особистої вигоди. Попри очевидну необхідність спільної мови, ідеології та вірувань як підвалин соціального порядку їх явно недостатньо для його підтримання.

Відтак, у наступних розділах хрестоматії Гечтер і Горн знайомлять із текстами теоретиків, які пояснюють, чому люди координуються і кооперуються навіть всупереч власним інтересам та бажанням. Зокрема, йдеться про теорії утворення й посилення центральної влади у суспільстві як чинника його соціального впорядкування. Передусім читачам запропоновано виклад теорії природних прав та суспільної угоди Т.Гобса у низці уривків із його праці "Левіафан" (див.: [Гоббс, 2000: с. 91–92, 132–135, 138–139, 150–158, 161–162]). Згідно з цією теорією, на макрорівні природний стан війни всіх проти всіх спричинює утворення держави, яке, своєю чергою, стає чинником соціального упорядкування суспільства (рис. 3).

Передумови війни всіх проти всіх убачає Гобс у людській природі. Люди здатні до розсудливості — зважування власних витрат та вигід, зважування на наслідки власних дій. Водночас люди егоїстичні, бо понад усе прагнуть досягти бажаного — передусім безпеки (уникнення смерті й каліцтв), статків та поваги. Вони непогамовні у прагненні до влади як засобу досягнення усього бажаного для них. Отже, природним станом Гобс визначає обставини, коли люди втягнуті у постійне взаємне конкурентне протиборство за владу або боротьбу із зазіханнями на їхню свободу з боку тих, хто вже опанував владу. І позаяк люди загалом однакові у своїх бажаннях і домаганнях, то вони є непримиренними ворогами, вільними й нічим не обмеженими у засобах досягнення власної мети за відсутності понять добра і зла, справедли-

вості й несправедливості. Але внаслідок життя за природного стану люди постійно не впевнені у власному майбутті та нажахані очікуванням дочасної смерті й каліцтва. Через це вони невдоволені життєвими обставинами природного стану і прагнуть безпеки та кращої долі за умов соціального порядку. Тобто *ситуаційний механізм* тут вбачається у тому, що як чинник макрорівня природний стан війни всіх проти всіх, коли “життя огидне, тупе, безпросвітне і коротке”, призводить до появи в індивіда усвідомлення його неприйнятності та бажання порядку заради безпеки.

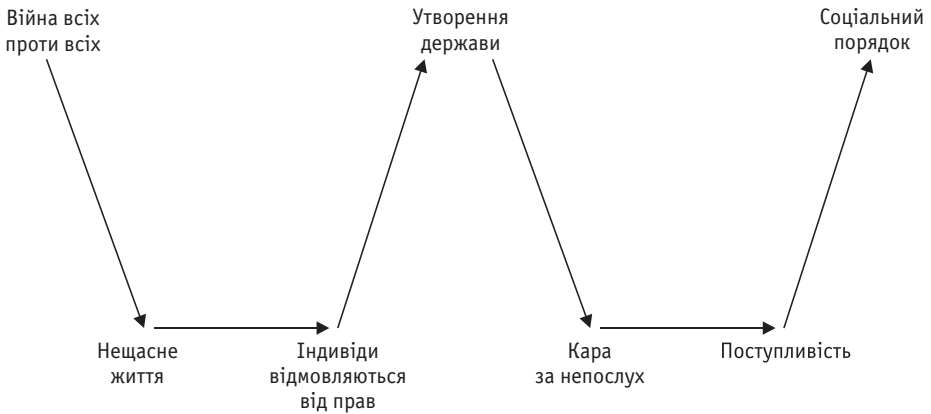

Рис. 3. Структурування Гобсової теорії генези соціального порядку за пояснювальною схемою Дж.Коулмена [Hierarchies, s.a.: sl. 22].

Водночас, за Гобсом, люди як раціональні егоїсти ніколи не використовуватимуть власну силу на шкоду собі. Тому вони намагатимуться досягти миру з іншими людьми за умови власного переконання, що їм те вчинять так само. І від власного суверенітету — суто особистих природних прав та свобод — люди відмовляються лише тоді, коли це буде їм вигідно. Лише з огляду на всі ці свої схильності люди можуть спільно та узгоджено відмовитися від особистого суверенітету й безповоротно цілковито передати його верхній владі навзаєм їй зобов’язання забезпечувати соціальний порядок. У такий спосіб — через суспільну угоду між людьми і верхньою владою — утворюється держава, уповноважена встановити, підтримувати і за необхідності силоміць відновлювати порядок. А люди стають безсилимися опиратися державній потужі й під загрозою покарання підкорюються встановленому нею порядку. У підсумку спричинювання зазначеними індивідуальними психологічними інтенціями індивіда його відмови від особистого суверенітету на користь верхньої влади держави розглядається як *поведінковий механізм* генези соціального порядку. А утворення держави внаслідок агрегації великої сукупності таких індивідуальних відмов у перебігу суспільної угоди трактується як *трансформаційний механізм*.

Наступний *ситуаційний механізм* зауважено в тому, що держава як чинник макрорівня цілеспрямовано викликає в індивіда відчуття страху перед покаранням за порушення порядку і спонукає його до оцінювання та ви-

знання особистих втрат через власні девіації. Зумовлювання цими індивідуальними психологічними інтенціями індивіда його намагання уникнути можливих втрат шляхом покори і поступливості державі тлумачиться як *поведінковий механізм*. І зрештою, появу та підтримання соціального порядку внаслідок агрегації великої сукупності таких індивідуальних поведінкових виявів лояльності та поступливості визначено як *трансформаційний механізм*. Загалом Гобсові теоретичні побудови описують два повні цикли причинно-наслідкових зв'язків та механізмів соціального впорядкування на підґрунті державної влади. Утім, попри бездоганну логіку цієї концептуалізації, емпірично сумнівним у ній є Гобсове твердження про добровільну відмову раціональних егоїстів від власного суверенітету у природному стані на користь центральної влади держави.

Із викладом емпірично імовірнішої теорії розв'язання проблеми соціального порядку через державний примус читачі хрестоматії можуть ознайомитися в уривку із праці Ф.Енгельса “Походження сім'ї, приватної власності та держави...” (див.: [Енгельс, 1964: с. 163–167]). На відміну від Гобса, Енгельс визначає вихідний макросоціальний чинник виникнення держави не “війну всіх проти всіх”, а протиборство між панівними й підлеглими класами із взаємовиключними інтересами (рис. 4).

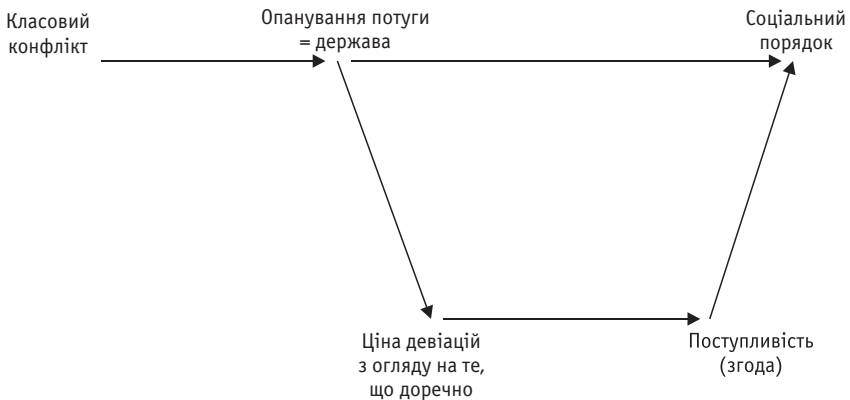

Рис. 4. Структурування Енгельсової теорії генези соціального порядку за пояснювальною схемою Дж.Коулмена [Hierarchies, s.a.: sl. 31].

При цьому поділ суспільства на такі класи та суперечності між ними пояснюються їх відношенням до засобів виробництва: панівне становище приписується класам власників засобів виробництва, а підлегле — тим, хто позбавлений цієї власності. Відтак, у перебігу класового протиборства найпотужніший клас власників набуває політичної влади і підпорядковує собі урядування державою, яка, відповідно, запроваджує та примусово підтримує соціальний порядок в інтересах панівного класу. Окрім зауважених вище причинно-наслідкових зв'язків на соціальному макрорівні, унаочнення (рис. 4) розкриває механізми дії державного примусу на мікросоціальному рівні. *Ситуаційний механізм* тут полягає в тому, що держава засобами своїх силових структур, а також ідеології та релігії спонукає індивіда до усвідомлення вельми високої ціни його власного відхилення (девіації) за

межі запроваджених норм поведінки. Таке усвідомлення спонукає індивіда до лояльної поведінки — принаймні позірної поступливості та згоди із чинними нормами (*поведінковий механізм*). Дії індивідів, відповідні чинним нормам, агрегуються й сукупно утворюють та відтворюють соціальний порядок (*трансформаційний механізм*).

Дієвість державного примусу як чинника упровадження соціального порядку в суспільстві не підлягає сумніву. Але сам по собі примус є доволі витратним для держави, бо всі люди, що професійно здійснюють його, потребують утримання її коштом. Зрештою, примус — етично непривабливий. Тому не випадково Енгельс зауважив значення ідеології та релігії, які роблять домінування панівного класу власників таким, що видається представникам підлеглих класів цілком природним. Забезпечення такої інтелектуальної гегемонії панівного класу приписується підвладним йому інституціям освіти, релігії та медіа. Ця ідея несилового забезпечення лояльності та підкорення нормам лягла в основу теорії генези соціального порядку, презентованої читачам хрестоматії у фрагментах із праці М.Вебера “Господарство і суспільство...” (див.: [Вебер, 2012: с. 184–198, 206–212]). За Вебером, добровільну поступливість людей, їхню зацікавленість у підкоренні чинним нормам забезпечує культивована владою віра в легітимність наявного соціального порядку, тобто в його гадану законність, виправданість та прийнятність (рис. 5).

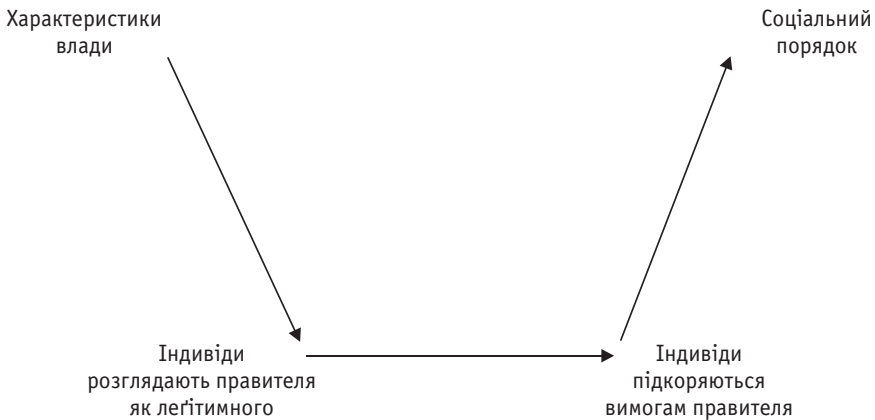

Рис. 5. Структурування Веберової теорії генези соціального порядку за пояснювальною схемою Дж.Коулмена [Hierarchies, s.a.: s. 66]

Характеристики чинної влади впливають на сприйняття індивідом правителя як легітимного (*ситуаційний механізм*). Це сприйняття спонукає індивіда добровільно й невимушено коритися вимогам легітимного правителя (*поведінковий механізм*). Агрегація поведінкової лояльності індивідів має наслідком утворення та відтворення соціального порядку (*трансформаційний механізм*). Особливої уваги тут варті Веберові характеристики ідеальних типів соціального порядку, що зумовлюють його прийняття людьми. Ці характеристики розкривають природу кожного типу порядку, бо пояснюють способи пов'язування правителя (керівника) із його підле-

лими та з його адміністративним персоналом, що безпосередньо керує великою кількістю пересічних людей (табл. 3).

Таблиця 3

Характеристики ідеальних типів соціального порядку за М.Вебером

Характеристики	Порядок		
	Патримоніальний	Харизматичний	Бюрократичний
Підвалини легітимності	Віра у святість і спадкоємність родових традицій та легітимність ґрунтованої на них влади правителів	Віра у виключну святість, героїзм, величну місію і взірцевий характер лідера, похідні від вищих сил	Віра у верховенство права, законність чинних норм і набутих згідно з ними повноважень керівників
Особливості соціальних норм	Норми і звичаї, уґрунтовані у відтворюваній традиції	Відсутність фіксованих норм. Творення власних нових норм лідером	Письмово фіксовані загальні норми для конкретних випадків
Відносини підлеглих	Особистісні	Особистісні	Знеособлені та чітко визначені
Засади (джерела) рекрутингу персоналу	Традиційна лояльність (родичі, земляки, утриманці, клієнти)	Беззастережна відданість (переконані послідовники)	Фахова освіта, компетентність і досвід (дипломовані фахівці й експерти)
Мотивування і винагороджування персоналу	Натуральні ресурси. Привласнення доходу від податків, зборів і власності. Права землекористування	Втілення цінностей та ідеалів. Частка від пожертв лідерів. Відсутність інших істотних винагород	Фіксовані грошові зарплати й пенсії. Кар'єра із просуванням на підставі заслуг і старшинства

У підсумку передусім успішність влади та соціального порядку вважається запорукою їхньої легітимності, але критерії такої успішності різні, бо залежать від соціального часу та простору. Вебер розглядає бюрократичний порядок як найефективніший з огляду на його стабільність, передбачуваність, уґрунтованість у поділі праці, підзвітність посадовців та обмеження можливостей їхнього свавілля, придатність для виконання різних завдань із великою точністю, швидкістю та ефективністю. Утім, цей порядок набув поширення в сучасних суспільствах значною мірою внаслідок упровадження новітніх технологій зв'язку, транспорту та моніторингу.

У наступному розділі хрестоматії Гечтер і Горн пропонують читачам тексти теоретиків, які обґрунтовують можливість продукування впорядкованого суспільства корисливими й раціональними еґоїстами без зовнішнього примусу внаслідок дії чинника їхньої взаємозалежності. Передусім є нагода ознайомитися з уривком із праці Ф.Гаєка "Право, законодавство та свобода" (див.: [Хайек, 1999: с. 60–79]). У ньому Гаєк наводить, пояснює та розвиває давньогрецьку типологію соціальних порядків та їхніх чинників (табл. 4).

Характеристики типів соціального порядку за Ф.Гаєком

Характеристики	Спонтанний порядок	Організований порядок
Давньогрецьке поняття	Космос (Kosmos)	Таксис (Taxis)
Спосіб виникнення	Стихийна поява у перебігу соціальної еволюції	Цілеспрямоване створення згідно з людським задумом
Джерела або детермінанти	Ендогенні (внутрішньо-системні, зсередини)	Екзогенні (позасистемні, ззовні)
Конкретна мета	Відсутня	Слугує меті творця(ів)
Складність	Не обмежена тим, що може досягнути розум	Обмежена тим, що може досягнути розум
Сприйняття та рефлексія	Потребує мисленої реконструкції, абстрактний і важкий для розуміння	Збагнений на рівні відчуттів, конкретний та інтуїтивно зрозумілий
Можливості контролю	Незначні	Значні
Правила / закономірності	Незалежні від мети, зачіпають інтереси великої й невизначеної кількості осіб	Залежні від мети та інтересів творця(ів), заданих ним(и) завдань
Приклад	Ринки	Ієрархії, організації

Ця типологія охоплює два зауважені здавна типи соціальних порядків. Один із них — організований порядок — визначається Гаєком як створений людьми навмисно і свідомо, як такий, що слугує цілі свого творця(-ів). Природно, що у цьому випадку пізнавальна систематизація такого порядку здійснюється вже у перебігу визрівання задуму творців щодо його створення відповідно до їхніх намірів. Натомість інший тип — спонтанний порядок — розглядається як непередбачуваний підсумок дії різних спонтанних сил упорядкування. Відтак можливе лише усвідомлення його загального характеру, але не пізнавальна систематизація його конкретного змісту. Можна спостерігати лише зовнішні вияви спонтанного порядку, але неможливо достеменно знати всі обставини його виникнення, всі його конкретні складники та особливості їх існування. Вкрай важко уявити, яким буде можливий спонтанний порядок, бо це залежить від мінливих обставин його довкілля, початкового стану його складників — індивідів та спільнот, правил/закономірностей, що регулюють поведінку складників, тощо. Він є продуктом сукупної діяльності багатьох людей, але не є наслідком якогось людського заміру. Таким чином, соціальний порядок суспільства загалом залежить від осередків як спонтанного, так і організованого порядку в його межах — ринків, владних ієрархій та організацій.

Гаєкова теорія генези спонтанного порядку змістовно відрізняється від Гобсової та Енгельсової теорій генези організованого порядку наголосом на первинності та визначальному характері зумовлюваних індивідами витоків соціального впорядкування (рис. 6).

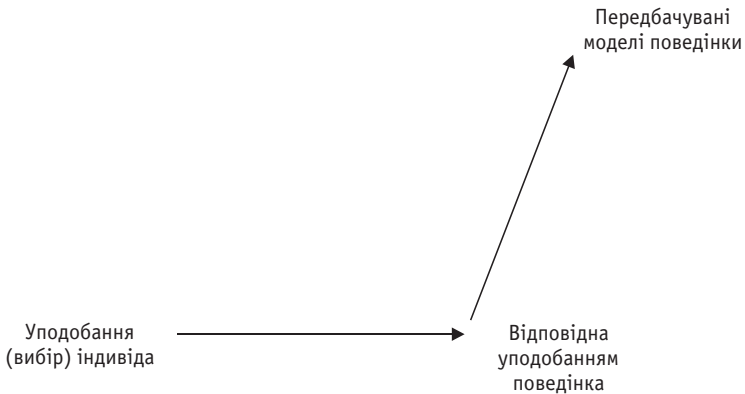

Рис. 6. Структурування Гаскової теорії генези спонтанного соціального порядку за пояснювальною схемою Дж.Коулмена [Markets, s.a.: sl. 10]

Поведінковий механізм тут уможливило виникнення спонтанного порядку, коли кожен індивід, керований власними інтересами, має правильні очікування стосовно поведінки інших осіб та відповідні цим очікуванням особисті уподобання і поводить згідно з ними. *Трансформаційний механізм* виявляє себе агрегацією такої сумісної й доладної мікросоціальної взаємної поведінкової активності індивідів. Це спричиняється до усталення системи передбачуваних моделей їхньої поведінки на макрорівні — виявів посталого спонтанного порядку. Тобто передбачуваність (координованість) у взаєминах людей досягається й без примусу центральної влади. Але чи доповнюється така передбачуваність (координованість) поведінки раціональних егоїстів також і їхньою кооперацією?

Для пошуку відповіді на це питання упорядники хрестоматії пропонують читачам уривок із праці А.Сміта “Добробут націй...” (див.: [Сміт, 2001: с. 11–18]). На думку Сміта, раціональні егоїсти можуть цілком самостійно й без зовнішнього примусу створити соціальний порядок, тобто досягти не тільки координації, а й кооперації своїх дій. Вирішальною тут визначено саме людську корисливість, що зумовлює схильність людей платити натурою, торгуватися та обмінювати одні речі на інші. За відсутності обману або помилкових рішень добровільний обмін збільшує особистий добробут його учасників, бо в підсумку вони стають краще забезпеченими, ніж раніше. Хоча за такого обміну додаткові товари не виробляються, добробут суспільства загалом зростає, бо люди краще задовольняють свої потреби за умов поділу праці. Коли люди з огляду на можливості такого обміну, зиск та власні природні таланти схилиються і вдаються до спеціалізації у досконалішому виробництві окремих товарів на продаж, зростає продуктивність праці та багатство у межах суспільства загалом (рис. 7).

Ці зауважені поведінковий і трансформаційний механізми становлять вихідний цикл соціального впорядкування. Наступний його цикл починається з того, що збільшення суспільного та індивідуального багатства зумовлює в людини почуття вдовolenості, готовність погоджуватися із таким суспільним ладом та схильність до кооперації (*ситуаційний механізм*). Своєю чергою, кооперативні схильності індивіда мають наслідком відпо-

відну його поведінку, а відтак — невимушену кооперацію з іншими індивідами (*поведінковий механізм*). Агрегація подібних локальних осередків кооперації сукупно утворює соціальний порядок макрорівня (*трансформаційний механізм*). Таким чином, корислива зацікавленість людини в обміні має наслідком її сприяння суспільно корисним наслідкам, яке жодним чином не входило до її первинних намірів. У цій тезі полягає відмінність теорії Сміта від теорії Гобса (табл. 5).

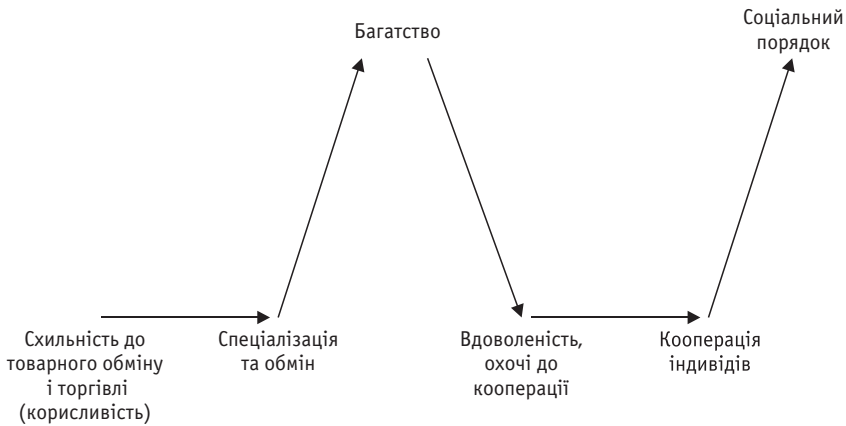

Рис. 7. Структурування Смітової теорії генези соціального порядку за пояснювальною схемою Дж.Коулмена [Markets, s.a.: sl. 31]

Таблиця 5

Відмінності теорій соціального впорядкування Т.Гобса і А.Сміта

Характеристики	Теоретизування	
	Т.Гобса	А.Сміта
Засновок	Люди — раціональні егоїсти	Люди — раціональні егоїсти
Висновок	Війна всіх проти всіх за ресурси	Поділ праці та обмін ресурсами
Ресурси	Фіксовані	Такі, що зростають
Модель соціальної взаємодії	Гра з нульовою сумою: вигреш одних учасників за рахунок програшу інших	Гра з позитивною сумою: всі учасники виграють від зростання продуктивності праці
Головний чинник впорядкування	Центральна влада держави	“Невидима рука” ринку

Попри те, що обидва теоретики виходили із однакового засновку про раціональну егоїстичність людини, в підсумку вони дійшли протилежних висновків про головні механізми й чинники соціального впорядкування. Водночас Сміт не заперечує необхідність існування “мінімальної” держави. Така держава не втручається в ринкові відносини, але сприяє торгівлі та виконує обов’язки своєрідного “нічного сторожа” в суспільстві — захищає людей від насильства, злочинства та шахрайства. Втім, сама по собі Смітова теорія не пояснює співпрацю раціональних егоїстів при заснуванні цієї дер-

жави. Зрештою, є й емпіричні спростування Смітової теорії “невидимої руки” ринку. Зокрема, К.Полані звертає увагу на негативні наслідки політики державного невтручання (*laissez-faire*) в економіку у Великій Британії XIX століття. Отже, нині безперечним є панування моделі соціальної держави у сучасних розвинених капіталістичних країнах, що передбачає державне втручання та регулювання економіки.

Упорядники хрестоматії ознайомлюють читачів також із припущеннями про можливість кооперації раціональних егоїстів без зовнішнього примусу у фрагментах із праць Р.Аксельрода. Аксельрод припускає цю можливість на підставі розгляду результатів математичного моделювання людських взаємин із використанням загальновідомої теоретичної ігрової моделі “дилеми в’язня”¹. Він показує, що коли люди багаторазово вступають у повторювані взаємодії за умовами цієї моделі упродовж тривалого часу, у їхніх інтересах — кооперуватися. Кооперація тут ґрунтується на взаємності, обопільності та обміні, тобто на стратегії “око за око, зуб за зуб”. І коли кооперація є вигідною для раціональних егоїстів у довгостроковій перспективі, соціальний порядок серед них може постати навіть за відсутності чималого контролюючого державного органу. Зокрема, Аксельрод наводить приклади спонтанної кооперації французьких і німецьких солдатів, які воювали один проти одного у позиційних боях Першої світової війни. Втім, використана Аксельродом модель “дилеми в’язня” — уявна рафінована парна гра, тоді як соціальний порядок у суспільстві скидається радше на колективну гру із величезною кількістю учасників та складністю (неможливістю) моніторингу всіх їхніх дій. Отже, в суспільстві постійно нагальною є так звана “проблема безбілетника” — безкоштовне споживання раціональними егоїстами суспільних ресурсів за одночасного уникання участі в продукуванні їх. Ця проблема суттєво підточує кооперацію та соціальний порядок загалом. Його підтримання потребує дії інших, додаткових чинників, окрім центральної влади держави та ринків.

Отже, у розділі “Групи” другого видання хрестоматії йдеться про чинники соціального впорядкування у груповому середовищі — зв’язки всередині

¹ Згідно з теорією ігор, “дилема в’язня” — парна гра з нульовою сумою, в якій гравці прагнуть отримати вигоду шляхом співпраці один з одним або зради один одного [Рибаченко, s.a.]. Припустімо, що двоє злочинців схоплені приблизно в той самий час за підозрою у вчиненні схожих злочинів. Поліція має підстави вважати, що вони діяли за змовою. Відтак правоохоронці ізолюють затриманих один від одного і пропонують кожному з них свідчити проти свого спільника. Якщо один із них свідчитиме проти іншого, а той утримається від свідчень, то першого звільнять за допомогою слідства, а другий отримає максимальний термін ув’язнення. Якщо обидва мовчатимуть — їхні діяння кваліфікуватимуться за більш легкою статтею і вони підлягатимуть ув’язненню на символічний (щонайменший) термін. Якщо обидва свідчать один проти одного, то отримують короткий термін ув’язнення. Кожен ув’язнений обирає, мовчати чи свідчити проти іншого. Проте жоден з них не знає напевне, що зробить інший. Ув’язненим доводиться робити свій вибір за умов непевності. Розробники теорії ігор на підставі зазначених вище вихідних умов “дилеми в’язня” суто математично доходять висновку: оскільки в будь-якій ситуації зрадити вигідніше, ніж співпрацювати, всі раціональні гравці виберуть зраду.

груп (табл. 1). Передусім групи забезпечують соціальну злагоду, консенсус і кооперацію людей через прищеплення їм спільних цінностей. За визначенням Гечтера та Горн, цінності як культурні явища є: а) загальними (застосовними у багатьох різних ситуаціях стосовно різних видів поведінки); б) усталеними (незмінними впродовж доволі тривалих часових відтинків); в) внутрішніми (закарбованими в індивідуальній свідомості безпосередніми спонуками до дії); г) здебільшого нав'язаними або прищепленими ззовні; д) критеріями оцінювання (через позначення того, що є добре і що погано); е) відмінними від більш конкретних та минутих повсякденних уподобань. Тобто засвоєні цінності забезпечують індивіду самоконтроль — самокритичний розгляд своїх бажань та вчинків і зміну їх згідно з етичними принципами групи, до якої цей індивід належить або прагне належати. Цінності спонукають людей до бажаних групі видів поведінки та обмежують небажані. Натомість зовнішня регуляція поведінки індивіда забезпечується соціальними нормами групи, які залежно від обставин забороняють певну поведінку або зобов'язують до неї. На відміну від цінностей, норми є зовнішнім критерієм оцінки поведінки індивіда на предмет її відповідності вимогам групи. Дотримання норм спирається на застосування групою санкцій стосовно порушників. У підсумку просоціальні норми зумовлюють соціальний порядок, адже мірою дотримання їх поведінка людей буде передбачуваною і кооперативною.

Дія ціннісного та нормативного групових чинників соціального впорядкування описана в наведених у хрестоматії уривках із праці Е.Дюркгайма "Самогубство: Соціологічне дослідження" (див.: [Дюркгайм, 1998: с. 243–252, 298–319]). Дюркгайм розглядав рівень (відсоток) самогубств у суспільстві як індикатор соціального порядку/безладу в ньому. Він емпірично спостерігав відмінності відсотка самогубств у різних соціальних групах упродовж тривалого часу і виокремив чотири типи самогубств, пояснивши соціальні чинники, що їх зумовлюють (рис. 8).

У Дюркгаймовому концептуальному континуумі осередок соціального порядку умовно локалізований у ділянці довкола перетину "осі" соціальної (дез)інтеграції та "осі" соціальної (де)регуляції. Це означає, що порядок уgruntований у збалансованості соціальної інтеграції та регуляції, тобто на оптимальному співвідношенні міри пов'язаності індивіда із суспільством та із мірою регуляційного впливу суспільства на індивіда. Надмір соціальної інтеграції та регуляції або їх брак — соціальна дезінтеграція та дерегуляція — мають своїм наслідком появу та існування різних "сегментів" довкілля соціального безладу. Зазначений безлад виявляє себе через зростання рівня різних типів самогубств на умовних полюсах "осі" (дез)інтеграції та "осі" (де)регуляції.

Екзистенційною передумовою дії чинника соціальної (дез)інтеграції Дюркгайм вважає природну потребу людини у меті власного існування. За умови достатньої соціальної інтегрованості індивіда таку мету йому забезпечує соціальна група. У згуртованій групі індивід відчуває себе часткою чогось більшого, ніж він сам. Це відчуття обґрунтовує йому цінність та доцільність власного життя для загалу навіть за край важких обставин. Натомість за недостатньої соціальної інтеграції (дезінтеграції) індивіду прита-

манний високий рівень індивідуалізму, що може призвести його до егоїстичного самогубства при втраті для нього цінності власного життя. Коли ж соціальна інтеграція у сильно згуртованій групі є надмірною, індивіду притаманний дуже незначний індивідуалізм, що подеколи може спонукати його до альтруїстичного самогубства в інтересах своєї спільноти. *Ситуаційний механізм* тут полягає в тому, що соціальна (дез)інтеграція спільноти на макрорівні зумовлює певний стан індивіда — високий рівень індивідуалізму або наявність почуття мети — відданості групі та груповим цінностям (рис. 9).

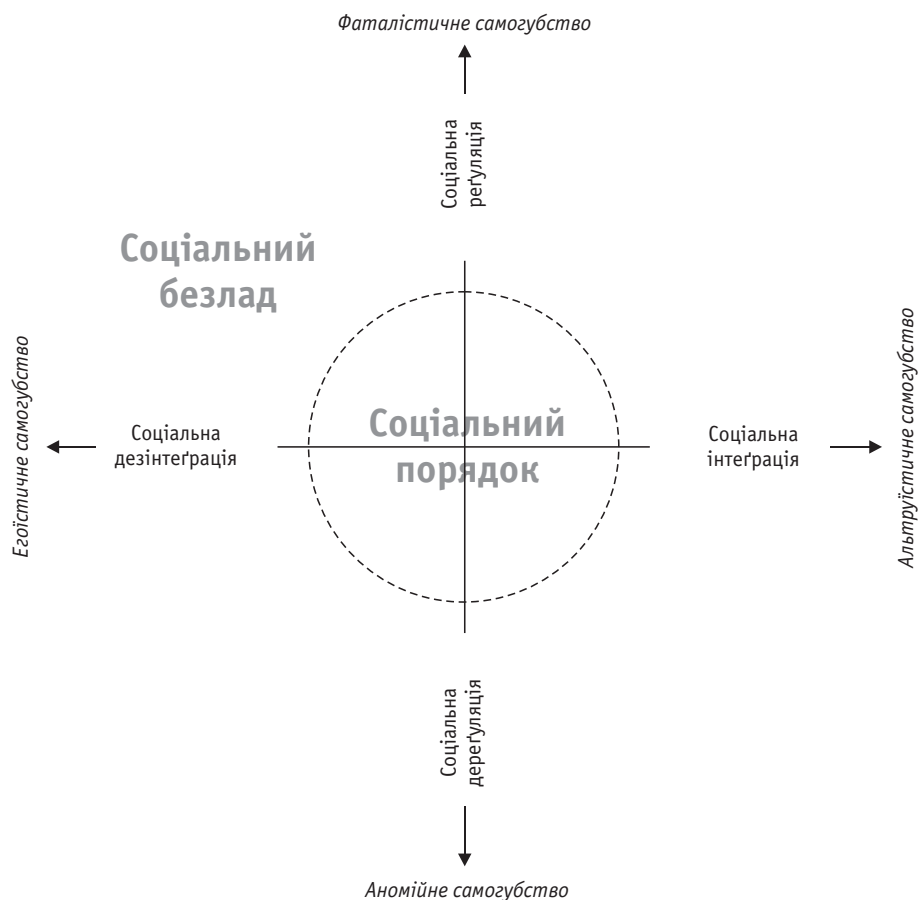

Рис. 8. Дюркгаймівий концептуальний континуум та індикатори соціального порядку/безладу (за інтерпретацією М.Гечтера та К.Горн)

Поведінковий механізм проявляє себе впливом зауважених індивідуальних станів індивіда на вчинення нею індивідуального самогубства — егоїстичного/альтруїстичного, залежно від відповідно слабкої/сильної відданості групі та засвоєння групових цінностей. Зрештою, *трансформаційний механізм* зводиться до кількісної агрегації випадків індивідуальних самогубств у загальну частку їх у спільноті макрорівня, що засвідчує певний стан її соціального впорядкування або безладу.

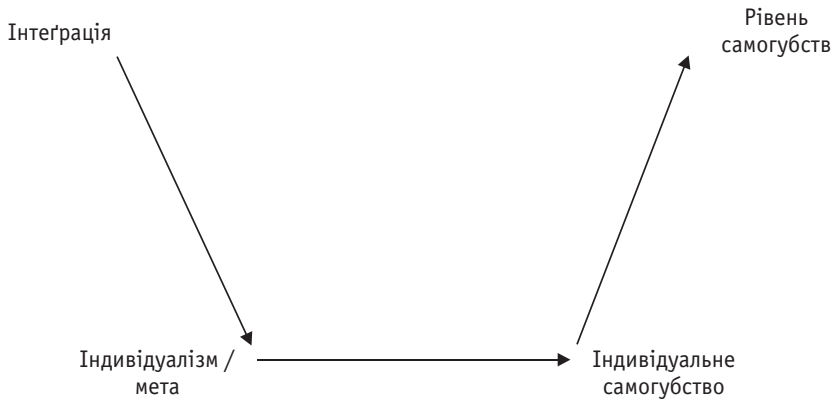

Рис. 9. Структурування Дюркгаймової теорії егоїстичного/альтруїстичного суїциду за пояснювальною схемою Дж.Коулмена [Groups, s.a.: sl. 30]

Водночас екзистенційною передумовою дії чинника соціальної (де)регуляції Дюркгайм вважає необхідність обмеження непогамовних та нескінченних людських потреб, бажань і пристрастей. Позаяк самотужки індивід здебільшого неспроможний встановити їм межі, вони можуть бути обмежені ззовні силоміць або моральним впливом суспільства. За умов відносної стабільності суспільство успішно прищеплює людям розуміння і прийняття відведеного їм життя. Тому люди примирюються із неминущою нерівністю різних видів людської діяльності та винагород, пропонувананих суспільством для кожного з цих видів. Отже, існує соціальний консенсус стосовно відносної цінності цих різних видів діяльності. Здебільшого всі усвідомлюють межі своїх амбіцій і не прагнуть більшого, ніж мають і заслуговують, а незбутні сподівання й руйнівні пристрасті вгамовуються. Оскільки ніхто не може бути щасливим без цього, люди загалом вдоволені, коли отримують соціально визначені й заслужені винагороди. Але суспільство неспроможне забезпечити таку необхідну регуляцію, коли зазнає швидкоплинних соціальних змін і перетворень внаслідок технологічних проривів, економічних піднесенень і спадів, природних, політичних і воєнних катаклізмів. Коли ці збурення гальмують соціальну регуляцію, її брак має наслідком “суспільний безлад, або *аномію*” [Дюркгайм, 1998: с. 309]. Ідеться про відсутність або радше ерозію цінностей та норм, за якої очікування й бажання людей втрачають визначені розумні межі. Тоді виявлення індивідом значного й нездоланного розриву між своїм дійсним та бажаним становищем у суспільстві викликає у нього стан глибокого розчарування й невдоволення своїм життям, що може спонукати його до самогубства. Тобто індивідуальна аномія спричинює індивідуальні аномійні самогубства, загальний відсоток яких відбиває міру суспільного безладу. В такому випадку *ситуаційний механізм* полягає в тому, що припинення соціальної регуляції людських потреб, бажань і пристрастей за умов суспільної кризи спричинює в індивіда індивідуальний внутрішній стан аномії (рис. 10).

Поведінковий механізм виявляє себе зумовлюванням індивідуальною аномією індивіда його самогубства — своєрідної втечі від особистих страждань і нещастя внаслідок невілених безмежних, незбутніх та невгамованих

мрій. *Трансформаційним механізмом* є кількісна агрегація фактів індивідуальних самогубств у їх відсоток за суспільством загалом, що відбиває міру його соціального впорядкування/безладу.

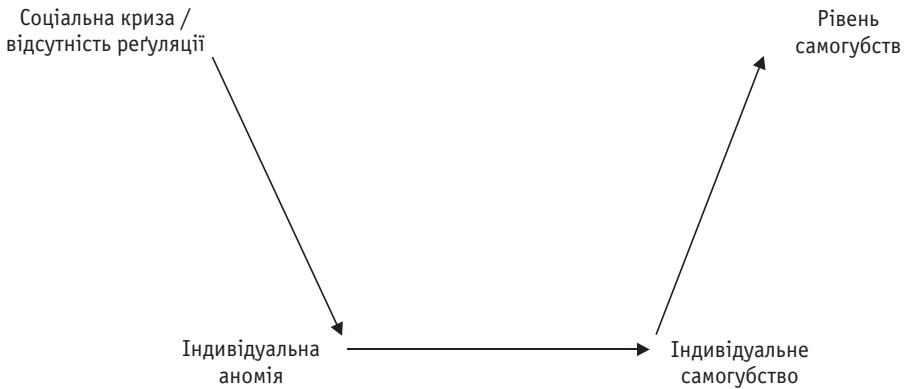

Рис. 10. Структурування Дюркгаймової теорії аномійного суїциду за пояснювальною схемою Дж.Коулмена [Groups, s.a.: sl. 39].

За схемою Дж.Коулмена (рис. 1) структурується також стисла Дюркгаймова концептуалізація феномену фаталістичного самогубства, що спричинюється матеріальним і моральним деспотизмом суспільства [Дюркгайм, 1998: с. 344]. Ідеться про вкрай надмірну регуляцію суспільством життя індивіда — безжалю релігійною регламентацією його майбутнього, жорстоке придушення його пристрастей нелюдською, неблаганною, непоборною і рутинною дисципліною, що зумовлює індивідуальний стан фаталізму (*ситуаційний механізм*). Фаталізм індивіда виявляє себе в його усвідомленні власної приреченості на неприйнятну долю — безпросвітне й нестерпне животіння — і стає спонукою до вчинення фаталістичного самогубства (*поведінковий механізм*). Кількісна агрегація випадків фаталістичних самогубств дає загальний показник поширеності їх у суспільстві, що засвідчує рівень його соціального впорядкування/безладу внаслідок деспотизму (*трансформаційний механізм*).

Отже, в Дюркгаймовому теоретизуванні йдеться про порядок/безлад як у житті окремого індивіда, так і в життєдіяльності суспільства загалом. Разом із тим, у всіх суспільствах люди належать до різних соціальних груп. Ці групи пов'язані із загальним соціальним порядком складними відносинами, бо можуть як підтримувати, так і підточувати його. Автори-упорядники хрестоматії зважають на цю обставину, тому вони пропонують читачам ознайомитися також із теоретизуванням А. де Токвіля стосовно ролі добровільних об'єднань у соціальному впорядкуванні суспільства в уривках із його праці “Про демократію в Америці” (див.: [Токвіль, 1999: с. 412–418, 422–425]). Токвіль спостеріг обмеження свободи громадських об'єднань за умов панування аристократії у європейських країнах. Така свобода вважалася там причиною соціальних заворушень і безладу. Утім, її придушення мало наслідком соціальну ізоляцію людей та сваволлю й деспотизм влади. Разом із тим Токвіль, дослідивши зв'язки між північноамериканською демократією і соціальним порядком, дійшов висновку, що свобода асоціацій

сприяє прищепленню громадянам просоціальних цінностей кооперації та гамуванню їхнього свавільного егоїзму. Добровільні громадські об'єднання трактовані ним як школа демократичного прийняття рішень, спільної скоординованої та скооперованої діяльності, самодіяльного впорядкування суспільства. Адже досвід спільної участі людей в політичних об'єднаннях поширюється й на самостійні спроби розв'язання місцевих проблем. Це дає людям розуміння їхньої взаємозалежності та плідності спільних зусиль на шляху до спільного блага, що втілюється в кооперативній поведінці й соціальній впорядкованості суспільства. *Ситуаційний механізм* тут полягає в тому, що свобода асоціацій у суспільстві вможливує появу добровільних громадських об'єднань, участь в яких зумовлює опанування індивідом навичок співпраці та отримання задоволення від кооперації (рис. 11).

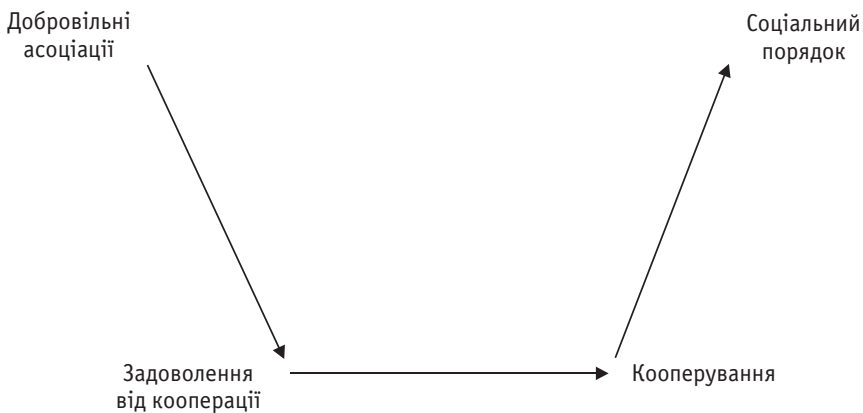

Рис. 11. Структурування Токвілевої теорії генези соціального порядку за пояснювальною схемою Дж.Коулмена [Groups, s.a.: sl. 53].

Поведінковий механізм виявляє себе, коли індивідуальний стан задоволення від кооперації спонукає людину до кооперативної поведінки. Зрештою, *трансформаційний механізм* зводиться до агрегації взаємних кооперативних дій людей, активності утворених ними громадських об'єднань та їхніх суспільно корисних здобутків, що в підсумку забезпечує соціальне впорядкування суспільства загалом. Тобто учасники добровільних громадських об'єднань самотужки продукують локальні або мікросоціальні порядки, які доладно поєднуються і сукупно утворюють соціальний порядок макрорівня. Але чи можливе продукування соціального порядку на макрорівні у суспільствах, що фрагментовані на відособлені й закриті для сторонніх соціальні групи із власними локальними порядками?

Про можливості появи соціального порядку в глибоко фрагментованих суспільствах у хрестоматії йдеться при розгляді групової солідарності та структури мережі зв'язків між групами як чинника соціального впорядкування. Серед низки наведених думок з цього приводу на особливу увагу заслуговує ідея Г.Зимеля про одночасне членство окремого індивіда в різнорідних соціальних групах як підґрунтя налагодження соціальних зв'язків між ними. Це Зимелеве трактування індивіда як своєрідного "містка" між соціальними групами, що сприяє їхній кооперації, з часом набуло розвитку

на ширших емпіричних й теоретичних засадах. Отже, читачам хрестоматії запропоновано ґрунтовніші висліди з даного питання в уривках із статті М. Грановетера “Сила слабких зв’язків” (див.: [Грановеттер, 2009: с. 31–37, 43–45, 47–50]). Грановетер цікавиться, чому одні спільноти легко і плідно кооперуються для досягнення спільних цілей, а інші видаються неспроможними мобілізувати свої ресурси навіть з огляду на серйозні загрози. Він вивчає соціальні мережі спільноти, щоби зрозуміти, полегшують чи ускладнюють особливості її мережевої структури кооперацію. Структура мережі встановлюється за силою міжособистісних зв’язків її членів. Сила міжособистісного зв’язку трактована як функція його тривалості, емоційної інтенсивності, довірчості та ресурсної взаємності. За мірою зазначеної сили міжособистісні зв’язки у соціальній мережі поділені на три типи — міцні, слабкі та відсутні взагалі. Властивостями міцних зв’язків визначено тривалість, інтенсивність, довірчість та взаємність, властивостями слабких зв’язків — відповідно швидкоплинність, інструментальність та знеособленість.

Як стверджує Грановетер, зміцнення зв’язків між індивідами продукує самозамкнуті й часто неприхильні до сторонніх соціальні групи — кліки. Це замкнення групи через ущільнення внутрішніх зв’язків відбувається внаслідок появи тривких зобов’язань між індивідами та їхню потребу в когнітивному балансі. Суть останнього в тому, що людина бажає, щоби друзі її друга були також і її друзями, бо коли друг її друга буде водночас її ворогом, це напружуватиме її стосунки із її другом. Тому мірою зміцнення безпосереднього зв’язку між двома індивідами у соціальній мережі зростає частка інших індивідів у ній, з якими обидва будуть пов’язані. Відтак, міцний безпосередній зв’язок між двома індивідами зазвичай дублюється низкою опосередкованих зв’язків між ними через їхніх спільних друзів. У підсумку складне суспільство із переважанням сильних зв’язків поділяється на кліки, кожній з яких властива щільна внутрішня соціальна мережа, сильна виключна внутрішньогрупова солідарність та недовіра до інших клік. Таке суспільство неспроможне до кооперації й легко скочується до протиборств між кліками та соціального безладу. Отже, наявний парадокс: міцні зв’язки, що сприяють згуртованості на локальному рівні, призводять до фрагментації на макрорівні.

Натомість цілком протилежні наслідки Грановетер пов’язує із поширенням у суспільстві слабких зв’язків між індивідами. Типовими джерелами їх утворення в сучасних суспільствах є, за його визначенням, середовища формальних організацій та праці. Тому слабкі зв’язки у цих середовищах з більшою ймовірністю поєднують представників різних замкнутих малих груп, ніж міцні, що зазвичай зосереджені у межах останніх. Тільки слабкий зв’язок визначено як основу локального містка у мережі — єдиного можливого зв’язку між двома її розмежованими й ізольованими секторами. Адже жоден міцний зв’язок за визначенням не є таким локальним містком, позаяк дубльований низкою інших опосередковувальних зв’язків. І подібно до значимості мостів у мережі автомагістралей, у соціальній мережі значення локального містка як ланки зв’язку між двома її ізольованими секторами зростає мірою збільшення кількості індивідів, для яких він є єдиною можливою альтернативою. Виняткова важливість тих слабких зв’язків, що є локальни-

ми містками, полягає у створенні шляхів для взаємин та передання ресурсів між замкнутими групами і кліками. Чим більше локальних містків у розрахунку на одного індивіда існує у спільноті макрорівня, тим більша її згуртованість і здатність до кооперації. Отже, наявний другий парадокс: слабкі зв'язки, яким часто закидають поширення відчуження, розглядаються як необхідна умова виникнення у людей можливостей кооперації, а також інтеграції їх до соціальної спільноти. Суспільству із переважанням слабких зв'язків притаманна більша інтенсивність міжгрупових відносин, більша довіра і кооперація між групами, вищий рівень соціального впорядкування та соціальної солідарності.

Таким чином, у мережевій теорії зауважено вплив чинників групової солідарності та структури мереж внутрішньогрупових та міжгрупових зв'язків на соціальне впорядкування. *Ситуаційний механізм* тут полягає в тому, що мережі зв'язків — у межах групи та наскрізні локальні зв'язки між групами — зумовлюють індивідуальну поінформованість і довіру індивіда до представників власної та/або інших груп (рис. 12).

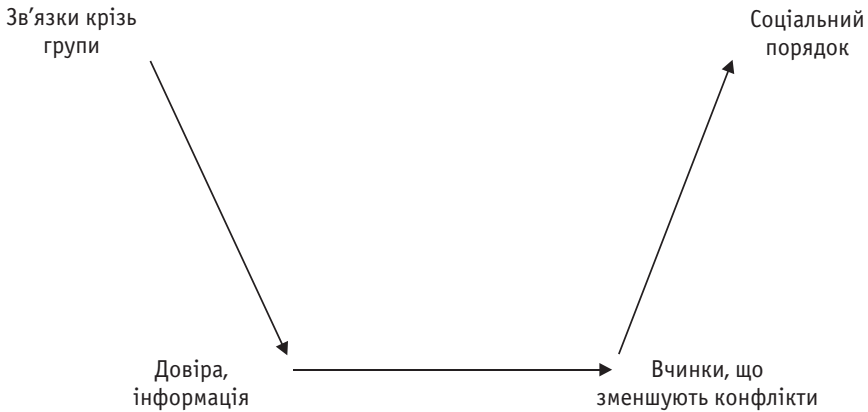

Рис. 12. Структурування мережевої теорії генези соціального порядку за пояснювальною схемою Дж.Коулмена [Networks, s.a.: sl. 33]

Поведінковий механізм виявляє себе тим, що ці індивідуальні внутрішні стани спонукають індивіда кооперуватися із власною групою та/або із суспільством загалом. Дія *трансформаційного механізму* зводиться до того, що індивідуальні дії, сприятливі для суспільства загалом, агрегуються для продукування соціального порядку. На тлі розлогого вихідного теоретизування ці похідні від нього визначення причинно-наслідкових зв'язків та причинних механізмів вирізняються лаконічністю, однозначністю, завершеністю, взаємною пов'язаністю і несуперечливістю.

Такі властивості притаманні й іншим — наведеним вище — зразкам реструктурування теорій соціального порядку за лекалами пояснювальної схеми Дж.Коулмена. В усіх цих випадках для отримання логічно узгодженої та завершеної за змістом сукупності визначень механізмів згідно із зазначеною схемою уточнюють і прояснюють зміст багатослівних теоретизувань соціально-філософського та емпірично-аналітичного штибу. При цьому змістова однозначність причинних тверджень про генезу соціального по-

рядку досягається завдяки визначенню єдиних обґрунтованих тлумачень цих тверджень. Також окремі незавершені за змістом твердження чільних теоретиків розвинуто і довершено через реструктурування за схемою Дж. Коулмена. Означено й деякі твердження, відсутні у фрагментах із доробку теоретика, наведених у книзі, але контекстуально припустимі з огляду на зміст його теоретичних побудов. Натомість скорочено або й зовсім вилучено ті його твердження, що наразі видаються сумнівними та помилковими. Усі ці дії з аналітичного реструктурування теорій передбачають достатню обізнаність із їхнім змістом та наявність практичних навичок теоретизування. Коли зазначені обізнаність та навички відсутні, вони мимоволі набуваються і розвиваються при виконанні завдань з реструктурування теорій.

Таким чином, переваги застосування пояснювальної схеми Дж. Коулмена у викладацькій практиці є цілком очевидними: її вжиток при реструктуруванні, уніфікації й унаочненні концептуального дизайну теорій поглиблює сприйняття їхнього змісту, вможливує осягнення зауважених у них причинних порядків, понять, тверджень та зв'язків між ними. Водночас у теоретичних та історіографічних дослідженнях здійснення за таким єдиним критерієм структурного аналізу різних теорій, що мають спільний предмет, уможливує узагальнення, порівняння та з'ясування їхніх змістових переваг і недоліків (див.: Додаток). У такий спосіб створюють передумови для пошуку шляхів взаємного доповнення різних теоретичних підходів, а відтак — теоретичного синтезу. Натомість в емпіричних дослідженнях таке логічне увиразнення теорій уможливує їх формалізацію, операціоналізацію їхніх ключових понять, вибір найпридатніших математичних моделей зв'язків між цими поняттями та наступну емпіричну верифікацію теоретичних положень.

Природно, пояснювальна схема Дж. Коулмена — не єдиний можливий засіб структурного аналізу теорій, і не всі теорії вписуються в її рамки. Але попри це, оприлюднені Гечтером та Горн зразки реструктурування класичних і сучасних теорій унаочнюють загальну корисність цього аналітичного знаряддя. Це увиразнює можливості теорії при осмисленні дійсного життя, у науково-дослідницьких проектах та в перебігу розроблення пропозицій щодо ефективнішої соціальної політики.

Загалом хрестоматія, що її уклали М. Гечтер і К. Горн, показує, як у коледжах та університетах США плекають покоління майбутніх дослідників-соціологів — теоретиків та емпіричних аналітиків. І цей навчально-методичний досвід вартий уваги, запозичення та впровадження в Україні.

Джерела

Вебер М. Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння / Макс Вебер; пер. з нім. — К.: Вид. дім “Всесвіт”, 2012. — 1112 с.

Гацков М. Епістемологічні засади аналітичної соціології / Максим Гацков // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2014. — № 1. — С. 146–172.

Гацков М. Соціологічний аналіз і логос. Експланаторна схема аналітичної соціології / Максим Гацков // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2011. — № 4. — С. 143–161.

Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Гоббс Т. ; пер. з англ. — К. : Дух і Літера, 2000. — 606 с.

Грановеттер М. Сила слабых связей [Электронный ресурс] / Марк Грановеттер // Экономическая социология. — 2009. — Т. 10, № 4, сент. — С. 31–50. — Режим доступа : http://ecsoc.hse.ru/2009-10-4/annot.html#doc_26591138.

Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії / Еміль Дюркгайм ; пер. з франц. — К. : Юніверс, 2002. — 424 с.

Дюркгайм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / Дюркгайм Е. ; пер. з франц. — К. : Основи, 1998. — 519 с.

Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності та держави. У зв'язку з дослідженням Льюїса Г. Моргана / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори ; [пер. з 2-го рос. вид.]. — К. : Вид-во політ. літератури України, 1964. — Т. 21. — С. 23–171.

Маркс К. Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори ; [пер. з 2-го рос. вид.]. — К. : Держполітвидав УРСР, 1959. — Т. 3. — С. 7–521.

Мід Дж.Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Мід Дж.Г. ; пер. з англ. — К. : Укр. центр духов. культури, 2000. — 416 с.

Рибаченко В. Дилема в'язня і політична відповідальність [Електронний ресурс] / Віктор Рибаченко // Час і Події. — 2013. — № 51. — Режим доступу : <http://www.chasipodii.net/article/12713/>.

Ритцер Дж. Современные социологические теории / Джордж Ритцер ; пер. с англ. — 5-е изд. — СПб. : Питер, 2002. — 688 с.

Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / Сміт А. ; пер. з англ. — К. : Port-Royal, 2001. — 594 с.

Токвіль А. де. Про демократію в Америці / Алексіс де Токвіль ; пер. з франц. — К. : Всесвіт, 1999. — 590 с.

Хайєк Ф.А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії : в 3 т. / Ф. А. Хайєк ; пер з англ. — К. : Сфера, 1999. — Т. 1 : Правила та порядок. — 1999. — 196 с.

Coleman J. Foundations of Social Theory / James Coleman. — Cambridge, Mass. : Belknap Press of Harvard University Press, 1990. — xvi, 993 p.

Groups: PowerPoint Slides (PPT) [Electronic resource] // Theories of Social Order, 2nd ED / ed. by Michael Hechter and Christine Horne. — 97 slides. — Access mode : <http://www.sup.org/socialorder/?f=Groups.htm> (s.a.).

Hierarchies: PowerPoint Slides (PPT) [Electronic resource] // Theories of Social Order, 2nd ED / ed. by Michael Hechter and Christine Horne. — 70 slides. — Access mode : <http://www.sup.org/socialorder/?f=Hierarchies.htm> (s.a.).

Individuals: PowerPoint Slides (PPT) [Electronic resource] // Theories of Social Order, 2nd ED / ed. by Michael Hechter and Christine Horne. — 54 slides. — Access mode : <http://www.sup.org/socialorder/?f=Individuals.htm> (s.a.).

Markets: PowerPoint Slides (PPT) [Electronic resource] // Theories of Social Order, 2nd ED / ed. by Michael Hechter and Christine Horne. — 76 slides. — Access mode : <http://www.sup.org/socialorder/?f=Markets.htm> (s.a.).

Networks: PowerPoint Slides (PPT) [Electronic resource] // Theories of Social Order, 2nd ED / ed. by Michael Hechter and Christine Horne. — 38 slides. — Access mode : <http://www.sup.org/socialorder/?f=Networks.htm> (s.a.).

Theories of Social Order: A Reader / Michael Hechter and Christine Horne (Ed.). — Palo Alto, CA : Stanford University Press, 2003. — 356 p.

Theories of Social Order: A Reader, Second Edition / Michael Hechter and Christine Horne (Ed.). — Stanford, CA : Stanford University Press, 2009. — 368 p.

ДОДАТОК

Узагальнення проявів, головних чинників та механізмів продукування соціального порядку за змістом хрестоматії, укладеної М.Гетчером та К.Горн

Прояви порядку	Головний чинник упорядкування	Механізми		
		Ситуаційний	Поведінковий	Трансформаційний
Соціалізовані особи	Спільне значення	I*. Фізичне та соціальне довкілля впливає на утворення та досягнення людьми різних спільних значень	II. Спільні значення координують поведінку індивідів, зумовлюють її передбачуваність	III. Агрегація координованих і передбачуваних дій індивідів продукує соціальний порядок
Ієрархії	Центральна влада	I. Соціальна структура викликає конфлікт інтересів, що зумовлює попит індивіда на упорядкування. IV. Уряд викликає в індивіда страх бути покараним за антисоціальну поведінку та/або прищеплює віру у його легітимність	II. Попит індивіда на упорядкування спонукає його до підпорядкування та лояльності центральної влади. V. Страх зазнати кару і віра у легітимність уряду утримують індивіда від девіацій та спонукають його до кооперативної поведінки	III. Агрегація індивідуальних лояльностей і владі зумовлює появу деспотичного уряду. VI. Кооперативні поведінки індивідів агрегуються для продукування соціального порядку
Ринки	Взаємозалежність	I. Взаємозалежність індивідів призводить до виникнення у них зацікавленості у кооперації	II. Зацікавленість індивіда у кооперації спонукає його до кооперативної поведінки	III. Агрегація кооперативних взаємодій утворює соціальний порядок на макрорівні
Групи	Зв'язки всередині груп	I. Група зумовлює інтерналізацію індивідом групових цінностей та/або появу у нього зацікавленості у дотриманні групових норм. IV. Держава карає антисоціальні контрпродуктивні групи або винагороджує просоціальні групи	II. Засвоєні індивідом групові цінності та/або зацікавленість у дотриманні групових норм спонукають його до кооперації. V. Загроза покарань та перспектива винагород спонукає групи до просоціальних дій	III. Кооперативні поведінки індивідів агрегуються і продукують локальний соціальний порядок на рівні групи. VI. Агрегація просоціальних дій груп продукує макросоціальний порядок
Мережі	Групова солідарність та структура мережі зв'язків	I. Групова і/або міжгрупова мережі зв'язків зумовлюють обізнаність та довіру індивідів до представників власної та/або інших груп	II. Обізнаність і довіра індивіда спонукають його кооперуватися із власною групою та/або із суспільством загалом	III. Індивідуальні кооперативні дії агрегуються для продукування соціального порядку на макрорівні

* I–III та I–VI – послідовності дій причинних механізмів.